

NYIRKOS ISTVÁN

A TULAJDONNEVEK SZÓFAJI BESOROLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A magyar szófajok rendszertani kérdései máig sincsenek véglegesen tisztázva, noha erre számtalan valóban jó kísérlet történt (MMNyR., MNyKve. stb.). Ennek indoklására talán elég a névmások, az igenevek, de leginkább talán a tulajdonnevek besorolására gondolnunk. Ezek közül most a tulajdonnevek rendszertani helyének megvizsgálását tartjuk szem előtt, annál inkább, mert Hajdú Mihály a közelmúltban nagyon is megfontolandó gondolatokat pendített meg ezzel kapcsolatban (Hajdú 1997: 471).

A szerző az ezzel a kérdéskörrel foglalkozó szakirodalom (l. i. m. 471–474) gondos elemzése során arra a kérdésre keresi a választ, vannak-e olyan, mindenki számára elfogadható, objektív kritériumok, amelyek alkalmasak lennének a közszó és a tulajdonnév elkülönítésére (i. m. 473). Rámutat, hogy ezen kritériumok megfogalmazására – a tankönyveken, kézikönyveken kívül – már korábban Barabás András, Kálmán C. György és Nadasdy Ádám (NyK. 79: 135–155), illetve tőlük függetlenül különösen J. Soltész Katalin fordított nagy gondot (J. Soltész 1979: 10–33, 105–111, NÉ. 70: 323). Az ő meghatározásának a főbb jellemzői, amint arra Hajdú Mihály is rámutat idézett cikkében (473): a motiváltság, az információtartalom, a denotáció, a konnotáció,

az etimológiai jelentés stb. Mindezen fontos kérdések tisztázása után is nyílt kérdés maradt azonban a tulajdonnevek helye a szófajok rendszerén belül.

Hajdú Mihály a közszó és a tulajdonnév közötti különbséget abban látja, hogy „szótári alakjában (nominativusban, szövegkörnyezetből kiemelve) a közszó absztraháló, a tulajdonnév pedig egyedítő, identifikáló beszédelem” (i. m. 475; l. még Pamp 1994: 49–57).

Az egyedítő, identifikáló szerep hangsúlyozása valóban indokolt. A közlésbeli jelleg vizsgálata során nem nehéz ugyanis észrevenni, hogy a beszélőnek és a hallgatónak a köznevek/közsavak morfológiai és jelentéstani szerkezetétől eltérő kódrendszer áll rendelkezésére a személyek, helyek, állatok, termékek stb. megnevezésére. Az a nézet tudniillik, hogy a tulajdonnevek létrejötte mintegy bizonyos köznévi kifejezések lassú, fokozatos (véletlen) megszilárdulását jelenti, okvetlenül felülvizsgálatra szorul, különösen szinkrón szempontból. Ha a szó (kód) olyan homonímiát jelentene, amelyiknek egyik tagja köznévi, másika pedig tulajdonnévi funkciót látna el, akkor az aligha felelne meg maradéktalanul a kommunikációtól elvárható egyértelműség vagy a könnyen érthetőség követelményének (vö. Kiviniemi 1977: 5). Márpedig mindenki számára világos, hogy nem csupán a kontextusból derül ki, hogy egy magyar hangsor, egy lexéma tulajdonnév-e vagy sem, hanem – úgy tűnik – az elnevezés, a megnevezés maga is rendelkezik a néviség jellemzőivel. Ennek bizonyítására hadd említsem meg, hogy bár sokaknak úgy tűnik: a földrajzi, a vezeték- stb. nevek a közszóként is használatos szavak fokozatos megszilárdulásával válnak tulajdonnévvé, a valóság ennél sokkal bonyolultabb. Feltűnő ugyanis, hogy hatalmas a száma azoknak a tulajdonneveknek (pl. földrajzi neveknek), amelyeknek köznyelvi, közsói használatát sem a mai, sem a régi nyelvből kimutatni nem tudjuk (pl. *Ludvár, Jóvizere, Ebásta, Kenyérváró, Vágotthalom, Vakgerinc, Kisörzető* stb.).

Másrészt pedig sok olyan tulajdonnév található, amelyeknek ha van is ún. köznyelvi alakja/használata, ott jelzős szerkezetként található, külön-külön szónyomatékkal, a tulajdonnévi változata viszont egy szónyomaték alá eső jelzős szóösszetétel: pl. *Nagyhatár, Kistelek, Kistanya, Innenső-jángor, Vetyei-hajlás* stb.

Nézetem szerint a köznévközszó és a tulajdonnév egy jelentéstani sík két végpontján helyezkedik el.

A jelentéstani sík két végpontjára helyezett köznevek/közszavak, más részről tulajdonnevek sajátosságai úgy érthetők meg, ha jelentésszerkezetüknek legalább három szintjét vizsgáljuk meg: a nyelvi szintet, a valóság szintjét és a fogalmi szintet (l. Zilliacus 1972: 362). Fogalmi szinten a köznevek esetében beszélhetünk fogalmi osztály-ról, a tulajdonnevek (helynevek stb.) esetében annál kevésbé, mivel ott fogalmi osztály nincs. A fogalmi osztály szintjén – nézetem szerint – legfeljebb denotátumok (denotátumcsoportok) egyedi jellemzőiként jelennek meg. Ezek pedig nem tekinthetők azonosnak a köznevek fogalmi szintjén jelentkező szavak (pl. *ablak, tábla* stb.) fogalmi osztályával, mivel minőségileg más jelenségről van szó. A tulajdonnevek szerepeltetésekor ugyanis aligha beszélhetünk például *Nagy István* esetében a 'nagyistvániség', vagy a *Betéri csárda* nevének hallatán a 'betéricsárdaság' fogalmáról. A személynév sem jelent 'ember'-t, 'férfi'-t stb., mert akkor minden 'ember', 'férfi' fogalom is indukálná a *Nagy István* hangsort/nevet (vö. Nyirkos 1989: 291–292).

A tulajdonnevek vizsgálata során felmerül, hogy célszerű elkülönítenünk egymástól a szó/név logikai jelentését, amely a gondolkodás (logikai) elvonatkoztató tevékenységének eredményét, a tárgy (denotátum) legáltalánosabb jegyeit foglalja magában, a nyelvi jelentést, amelyen a jel és a tárgy (denotátum) közötti kölcsönös vonatkozást értjük. A logikai elvonatkoztatás

más jellegű a köz- és más a tulajdonnevekben. A köznevek esetében a tárgynak, annak egyedi jellemzői alapján egy általános, minden egyes azonos funkciójú egyedre vonatkozó közös fogalma alakul ki.

A tulajdonnevekben viszont az egyenkénti megismerés révén egy információhalmaz képződik, amelynek elemei nem sorolhatók be egyetlen közös jegy, egyetlen egységes jellemző sajátosság alá, mivel számos egyéni jellemzőből álló, különféle tulajdonságokat tartalmazó hírértékük van (pl. *Buzás Edit* 'nő', 'magyar', 'személy', 'felnőtt' stb.). Az előzetes, egyenkénti megismerésből származó konkrét jellemzők egymás mellett, külön-külön, nem annyira a névhez, a nyelvi formához, mint inkább a denotátumhoz, a személyhez vagy más esetben helyhez, tárgyhoz, állathoz kapcsolódva élnek, s nem válnak alapjává az elvonatkoztatás közneveknél észlelt műveletének. Legfeljebb tehát valamiféle egészen laza és igen szűk terjedelmű fogalmi jelentésről beszélhetnénk.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a tulajdonnevek esetében a kommunikációs folyamat során is igen jelentős különbség mutatkozik a köznevek/közszók és a tulajdonnevek között: a köznevek a közlésben mutatkozó bizonytalansági tényezőt összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben szüntetik meg, mint a tulajdonnevek, a tulajdonnevek továbbá a lehető legtökéletesebben szüntetik meg a redundanciát. A logikai jelentés (a jelentéstartalom) gazdagsága más-más folyamat eredményeként jön létre: a köznevek esetében az absztrahálás jut nagyobb szerephez, a tulajdonnevek funkcionálása során viszont a konkretizálás kényszere irányítja a kódoló-dekódoló tevékenységét (l. Nyirkos, i. m. 294).

A fentiek figyelembevételével arra a következtetésre juthatunk, hogy a köz- és tulajdonnevek közti jelentős különbségek miatt nem elégedhetünk meg a tulajdonneveknek az eddig ismert szófaji kategóriába való besorolásá-

val. S különösen akkor nem, ha abból indulunk ki, hogy a jelenlegi szófaji rendszerezésekben szereplő szófaji kategóriák elemei (*ejnye; enyim; soha; fujj, hallgass, bujj el; kend, kis kegyed* stb.) közzavakként a szövegben megőrzik szófaji jellegüket, ha viszont tulajdonnévi szerepben állnak, akkor valamennyien főnevesülnek jelentéstani, morfológiai és szintaktikai tekintetben is. Az *Enyim* jelentéstanilag kutyanév és nem birtokos névmási funkciójú szó, morfológiailag eltér az *enyém* alaktól, szintaktikailag alannyá válik, például *Az Enyim ugatott* stb., s hasonló a helyzet a *Soha*, a *Csakazértis*, az *Ejnye*, a *Fujj* stb. állat- és más nevekkel is. A tulajdonneveknél nem ritka az egyetlen egyedet jelölő két, sőt három stb. szóból álló szerkezet sem, sőt tulajdonnévként a beszélő számára teljesen érthetetlen hangsor is használatos lehet (l. *Zeno, Elda* stb., J. Soltész i. m. 158, vagy a napilapokban idézett, egy svéd kisfiú hivatalnokok által ugyan elutasított névadási kísérletét: *Brfxccxmnpcckcccc111mmnprxvc1mnckssqlbb11116*, illetőleg az egy hangból, az *A*-ból álló nevet; Hajdú-bihari Napló. 1997. szeptember 6., 14. oldal).

A lényeges, jelentős különbségek alapján tehát a szófajok rendszerén belül két nagy csoportot lenne célszerű kialakítanunk. Az egyikbe a köznevek, a másikba a tulajdonnevek tartoznának. A köznevek közül természetesen okvetlenül ki kellene emelnünk – nézetem szerint – a tulajdonnevek minden típusát (embernevek, állat- és tárgynevek, népnevek, helynevek, intézménynevek, szellemi alkotások nevei; a típusokra vö. J. Soltész i. m. 44–104).

A közzó és a tulajdonnév közötti különbséget hogyan lehetne meghatározni? – teszi fel a kérdést Hajdú Mihály (i. m. 475). Megállapítja, hogy „szótári alakjában (...) a közzó absztraháló, a tulajdonnév pedig egyedítő, identifikáló beszédelem” (uo.).

Kifejti azt is a továbbiakban (uo.), hogy a tulajdonnév nem mindig egyetlen szó, hanem akár több is lehet: tehát „a tulajdonnév egy szó

vagy szavak csoportja”. A tulajdonnév megnevezésére legmegfelelőbbnek a mondatelem elnevezést tartja (i. m. 476). Majd hozzáteszi, hogy a tulajdonnév meghatározása valahogy így kezdődhetne: „A beszéd és az írás (vagy: A szöveg ...) mondatokra tagolódik, a mondat mondatelemből épül föl és mondatrészekre bontható. A mondatelemek lehetnek közzavak és tulajdonnevek” (i. h.).

Bizonyára egyértelműbb lenne a fenti megállapítás (meghatározás), ha a szintaktikai, a jelentéstani és a morfológiai szintet figyelembe véve, de mindháromra világosan utalva azt mondanánk, hogy „A beszéd és az írás szintaktikai szempontból mondatokra, mondatrészekre tagolódó, jelentéstani szempontból általánosító és egyeditő (identifikáló), morfológiai (szófaji) szempontból pedig köznevekből és tulajdonnevekből álló nyelvi egység”. Ezzel természetesen még nem oldottuk meg a tulajdonnevek szófaji helyének gondját, s azt sem fogadhatjuk el, hogy minden főnév lehet tulajdonnév, de nem minden tulajdonnév lehet főnév. Ez utóbbi logikailag egyszerűen képtelenség. A tulajdonnévvé vált közzó már nem köznév, hanem főnév, de identifikáló szerepű főnév, amelynek nincs fogalmi jelentése/osztálya. A tulajdonnevek a köznevekkel/közzókkal szemben nem alkalmasak már a fogalmi osztályok jelölésére. Ha ugyanis a kommunikációelmélet azon alapvető tételéből indulunk ki, hogy a I (= információ) annál teljesebb, minél több bizonytalansági tényezőt szüntet meg, szűr ki, akkor a nyelv közlő funkciójának vizsgálata során a tulajdonnevek szerepét igen lényegesnek kell tartanunk. Azt látjuk tudniillik, hogy a kódoló a TN kód (tulajdonnévi kód) kimondásakor a lehetséges több millió vagy több ezer lehetőség közül a bizonytalansági tényezőt a minimálisra, azaz pl. egy-két személyre, helyre, árura, könyvre, alkotásra csökkenti, mivel az egyedet pontosan megjelöli. Ugyanez a tevékenység viszont a KN (= köznév) esetében – mivel az

jóval nagyobb halmazra vonatkoztatható a közös, összefogó tulajdonságok alapján való elkülönülés következményeképpen – a bizonytalansági tényezőt lényegesen kisebb mértékben csökkenti, azaz képletesen szólva: az előbbi esetben $I = N-2$ (azaz I egyenlő N mínusz 2), az utóbbiban viszont esetleg $I = N-500$. Az *Ugat a kutya.* mondat 'kutya' fogalma egyedítettnek tűnhet egyesek számára, ez azonban puszta látszat. Az iménti mondatban ugyanis ez az egyedi, egyénített, identifikált 'kutya' nincs benne, mert az lehet a 'Bodri', a 'Maxi' vagy egy 'fekete, hosszú szőrű, hároméves házőrző eb', egy 'tacsó' stb.

Mindezek után úgy látjuk, hogy a szófaji felosztás során minden bizonynyal a következő kategóriákkal kellene számolnunk:

KÖZNEVEK

TULAJDONNEVEK

KÖZFŐNEVEK: konkrét/elvont

TULAJDONFŐNEVEK:

melléknevek,

– embernevek,

számnevek,

– állatnevek,

névmások,

– tárgynevek,

igenevek,

– népnevek,

határozószók,

– helynevek,

viszonyzóok,

– intézménynevek,

indulatszók,

– szellemi alkotások nevei.

felelő- és kérdőszók, s végül az igék.

Természetesen el tudnánk képzelni olyan felosztást is, amely azonos elveken nyugodna. A tulajdonnevek esetében ugyanis talán kifogásolni lehet, hogy nem jut érvényre az embernév, kutyanév stb. (talán egykor volt) szófaji jellege (az *Enyim* például a nyelvtani kategóriák szerint birtokos névmás lenne, a *Nyirjes* helynév melléknév stb.). De ennek szerintem nem is kell érvényre jutnia a fő kategóriák megállapítása során, mert erre gondolni lehet

az embernevek, az állatnevek stb. további osztályozásakor, ha ez nyelvtörténeti/névtörténeti szempontból szükségessé válnék. A tulajdonnévre ugyanis mégiscsak az jellemző elsősorban, hogy főnév, hogy tudniillik *v a l a m e n n y i* tulajdonnév főnév, legalábbis szinkrón szempontból és funkcionálisan nézve. De a mondatbeli viszonyító eszközök és képzők/jelek is mint főnévhez járulnak hozzájuk. Az *Enyim* kutyanév nem az *enyim* birtokos névmás módjára lehet például állítmány (a közszói *enyim* esetében a mondatnak így kell hangzania: *A kutya az enyém/enyim*, de ha ez a szó tulajdonnév, akkor a mondat körülbelül így fog szólni: *Az Enyim az én kutyám*. vagy sajátos körülmények/fogalmazás során *Az Enyim az enyém*. – azaz az 'Enyim az én kutyám').

A másik dolog, hogy az embernevek, tárgynevek, állatnevek, helynevek stb. emlékeztethetnek a melléknevekre (*Csendes* vezetéknév), igékre (*Hallgass* kutyanév), igenevekre (Saraboló versenylónév), névmásokra (*Ilyesmi* versenylónév), határozószókra (*Izibe* versenylónév), igékre (*Nem illik* versenylónév) stb., de ez már a történeti szempont figyelembevételére lenne az osztályozásnál, mivel azok vagy valóban melléknevekből, igékből váltak főnevekké, vagy azok mintájára keletkeztek analógiával, illetve egyszerűen a nyelvtani elemek (képzők, jelek, ragok) használatának hatása alatt állnak éppúgy, mint a köznevek, közszavak stb., bár olykor a nyelvi forma eltér a közszói ragozástól (*aranyat*, de *Aranyt*, *bokrot*, de *Bokort* stb.), s ez feltétlenül figyelembe veendő sajátosság a köznév és a tulajdonnév elkülönítésben. Hogy kimondottan főnevekről van szó az *Eredjel*-féle tulajdonnévben, azt az is bizonyítja, hogy egyrészt nem cserélhetem fel az elemeket (*Eleredj*) vagy nem ragozhatom a tulajdonnévi *Hallgass* alakot közszói, valóságos igeként (*ne Hallgass*, *Hallgassak* stb.).

Az egyedítő szerep miatt a tulajdonnevek között található sok egyéni alkotást, úgynevezett értelmetlen szóalakokat (*Bodri*, *Cindri*, *Riska*, *Bimbi*,

Csuppi, Totyi stb.), s ezek csak meglehetősen ritkán válnak közszóvá (*adys, hegelianus, martinkemence* stb.).

Lényeges különbség továbbá az is, hogy a tulajdonnevek – mint már említettük – lehetnek több, sőt sok szóból állók is, ez pedig általában nem jellemző a köznevekre.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a szófaji osztályozás során szét kell választanunk a közneveket és a tulajdonneveket. A tanítás/oktatás során ebben az esetben több lehetőség nyílna a tulajdonnevek hangtani, szófaji, jelentéstani, morfológiai stb. jellemző sajátosságainak elemzésére, s nagyobb gondot lehetne fordítani a közös/azonos és eltérő sajátságok felmutatására. A tulajdonnevek tehát nem sorolódnának be a köznevek általánosító kategóriái alá, hanem a maguk színességében lennének képesek maguk felé vonzani a tanulók, a főiskolai-egyetemi hallgatók és az érdeklődők kíváncsi tekintetét. Bizonyára ünnepeltünk is ennek elérésén fáradozott sikerrel egész tanári-kutatói pályája során.

I r o d a l o m

- A. Jászó Anna (főszerk.) 1995. A magyar nyelv könyve. Tankönyvkiadó. Budapest.
Hajdú Mihály 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. MNyTK. 209. sz. I – II. Budapest – Miskolc.
Kiviniemi, Eero 1977. Väärät vedet. Helsinki
Nyirkos István 1989. A tulajdonnevek hírértékéről. In: Névtudomány és Művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg.
Pamp, Bengt 1994. Övriga namn och andra: Ett försök till gruppering av egennamn. – Övriga namn. Lund.
J. Soltész Katalin 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Budapest.
Zilliacus, Kurt 1972. Kalevalaseuran vuosikirja [= A Kalevala Társaság Évkönyve]. 52. sz.